

VIGA GYULA: BODROGKÖZI NÉPRAJZI TANULMÁNYOK CÍMŰ KÖNYVJÉNEK RECENZÍÓJA

Doszpoly Roland

DOI: 10.25116/kozelitesek 2019.3-4.14

Viga Gyula etnográfus, muzeológus és egyben a Magyar Tudományos Akadémia doktora, Debrecenben néprajz-történelem szakon végzett és habilitált, Pécsen PhD fokozatot szerzett. Tanított a Miskolci Egyetemen, illetve az ELTE-n is. Fontos szakterületei közé tartoznak a néprajzi-antropológiai tárgykörök, kiemelten a népek életmódjával, életstratégiáival foglalkozó írásai, egyik fő kutatott célterülete pedig a Bodrogtörzs térsége Magyarországon és Szlovákiában.

Viga Gyula művének elemzésére, illetve recens összefoglalójára azért esett a választásom, mert jómagam is hasonló területeken kutatok, mint Viga Gyula számos esetben, számos témakörben – a Bodrogtörzsben, a hármas határ közelében. Mint Viga, a Bodrogtörzsnek nem csak a hazai oldalra, tehát Magyarországra eső részét, hanem a határon túli vidékeket is kutatom. Viga Gyula munkássága jó támpont PhD dolgozatom elkészítéséhez is, hiszen Viga a néprajz, az antropológia és sok esetben a gazdasági rendszerek kutatója is. Különösen sokat foglalkozik a lokális társadalmak megélhetési viszonyaival, munkaerő-piaci helyzetével – ezek szintén együtt jelennek meg műveiben. Viga elsősorban néprajzos indíttatású, a folklór, a népművészet és egy adott nép megismerése vezérli őt. Az antropológiát ugyanakkor nem mellőzi, sok módszert az antropológiából vesz át, nem véletlenül, hiszen korábban Pécsen antropológus tanárként oktatott és adta tovább tudását diákjainak.

A Bodrogtörzs néprajzi tanulmányok³⁵ tulajdonképpen egy összefoglalója Viga Gyula számos, a Bodrogtörzsben végzett néprajzi-antropológiai kutatásának, és a fejezetek különböző témakörök szerint – de elsősorban gazdasági aspektusból – mutatják be a Bodrogtörzs lakóinak életvitelét, tájhasználatát, értékrendjét. Viga sok esetben kitér a vízrendezés előtti és utáni időszakokra. Mondhatni, a vízrendezés egy olyan mérföldkő, mely meghatározta a bodrogtörzsi életmódját és munkavállalását, Viga tehát mindent ennek viszonyában kutat és mutat be egy lineáris történelmi szakaszon belül. (Foucault 2001) Noha a lineáris történelmi szakasz sok ponton eltér, kitér más irányba. Egy bizonyos: a 18. században meghatározó volt az állattartás és a trágyázásos földművelés a bodrogtörzsi életében, még a vízrendezéses korszak előtt. A táj nem volt egységes a 18. század Bodrogtörzsi vidékén. Különböző külterjes állattartás jellemezte a helyiek állattartási szokásait. Viga kitér a mobilizációs folyamatokra is, főként arra a sajnálatos tényre, hogy az a generáció, amely még

³⁵ Viga Gyula: *Bodrogtörzs néprajzi tanulmányok*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2009.

ismerte és művelte a külterjes állattartás és a földművelés minden ágát, kihalt, vagy végérvényesen elköltözött a 19–20. század folyamán bizonyos migrációs folyamatok révén. De a migrációról később – ez egy külön rész is a műben –, a téma most az állattartás és a tájgazdálkodás elsősorban. Viga megemlíti már könyve elején, hogy kutatása legrelevánsabb időszaka a 18–20. század, a vízrendezés korszakokon átívelő időszaka. Ezekben az időkben sok minden megváltozott, és ez kihatott a helyiek életmódjára is. Hiszen humánökológiai szempontból a környezet mindig meghatározza az emberek életmódját. Az ember és környezete kölcsönhatásban, szimbiózisban él, az egyik hat a másikra és fordítva (Ilyés 2003).

Bodrogközben a faluhatárokon belüli legelők és rétek használata komplementer jellegű. A sarjúkaszálásnak a fű hiánya volt a legnagyobb oka, hiszen az állattartásnak köszönhetően az állatok hamar lelegelték azt. Ha a Bodrogköz 18. századi legelőit és legelőtartását nézzük, egyértelmű tény, hogy a falusiak segítették egymást, és nem csak adott falun belül, de falvak között is legelőkkel, földterülettel, takarmányozással, tehát gazdasági segítséget nyújtottak egymásnak. Megjelent egyfajta komplementaritás, mely nem a szembenállásra épült a gazdák között (Kotics 2013). Kölcsönös munkavégzés egymásnak, szolidaritás, ami a 21. századra teljesen kihalt – jóllehet nem csak a legelők hiányával magyarázható szokások voltak ezek. A 18. század harmadában hatalmas, dús legelők szeltek a vidéket, és nem volt ritka jelenség, hogy a szomszédos vármegyék, Ung, vagy Szabolcs jószággal segítették a gazdákat, jószágok cseréltek gyakran gazdát. A legeltetők mellett az erdők is fontos szerepet kaptak a gazdálkodásban, már a 18. század derekán is. Viga kétpólusú gazdaságnak nevezi ezt, ahol a legelők és az erdők ugyanolyan fontossággal bírnak a gazdaságban. Az erdő jelentette az állattartás számára a legfontosabb takarmánybázist. Így legelő és erdő együttesen járultak hozzá a gazdaság hatékony működtetéséhez. Súlyos csapás volt a Bodrogközben élők számára az erdőtörvények beiktatása. Számos gazda járt rosszul, csak korlátozottan használhatták az erdők nyújtotta lehetőségeket, azok erőforrásait. Jogi perek és feloldásért kérvényező gazdák indultak útnak, hiszen a gazdaságban súlyos problémákat okozott e törvény. Bár a 13. századtól folyamatosan voltak erdőirtások az Ondava, a Latorca és a Bodrog vízfolyása mentén – melyek szintén akadályozták az erdőhasználatot –, azonban az erdők kiterjedtsége a 19. századig jelentősnek mondható, a törvények viszont akadályozták a használatukat.

Az erdők makktermése nagyon sokat jelentett a sertéstartás szempontjából már a 18. század elején is. Pásztorok serege tartott a Bodrogközbe, mert a dús erdőzet rengeteg makkot termő fával sertésállományok százait tudta jóllakatni. A pácini és a karcsai erdő is ilyen dús, makkot termő volt. Karcsa történetében egyébként a mai napig meghatározó az erdő és a patak, jóllehet mezőgazdasága már kevésbé fejlettnak mondható – kevés a gazda és kihalófélben a hozzáértők. Nemcsak Viga műveiben, de számos más, Bodrogközben végzett kutatás – melyek kitérnek a mezőgazdálkodás és

állattartás vizsgálatára – bizonyítja, hogy a sertés- és marhaállományok, valamint a számukra előnyös nagy kiterjedésű erdők és legelők biztosították a környék mezőgazdasági fejlődését. Állatok cseréltek gazdát nemcsak a vidéken, hanem a határon túlról, Kassáról is, a mezőgazdaság szempontjából intenzív volt a határközi, határmenti cserekereskedelem.

Mint azt Viga Gyula is kiemeli, a mezőgazdaság fejlődését sokszor törte derékba a vízrendezés és erdőirtás időszaka. A Kárpát-medence területe lényegében egyetlen nagy irtásként is felfogható (Frisnyák 1990). Az erdők kiirtása, a vízborítások felszámolása, a korábbi külterjes legelők feltörése leszűkítette az extenzív állattartás lehetőségeit, mind a mezőgazdálkodás, mind az állattartás nehéz körülmények között működtek tovább. Mivel térségünkben a rétek és a vetett takarmányok jószerevével soha nem tudták fedezni az állatállomány egészének istálló tartását, a jobbágyfelszabadítást követően fokozatosan átalakult az állattartás struktúrája. Nehéz korszak következett a 18. századot követően a bodrogi életében. A helyi parasztok máshova mentek legelőt bérelni, akár a határon túlra is, mert helyben egyre kisebb és fenntarthatatlanabb legelőkkel, földbirtokokkal kellett számolniuk. A helyzet rontott az életminőségen is. A táj kiélésének átalakulásával a gazdasági stratégiák is módosultak, teljesen meg kellett reformálniuk azokat a parasztnak. Az erdő kiirtása, valamint a legelő- és a gyepterületek arányának elmozdulása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát. Majd amikor az 1880-as évekre teljes egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, a reliktszerűen megmaradt külterjes legelőterületek (pl. Eszenke a Latorca mentén) és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás vált jellemzővé.

Agrárkutatók, az agrárétnográfia jeles képviselői is sokat foglalkoztak a Bodrogköz folyamatosan átalakuló gazdaságával és környezetre gyakorolt hatásával. Ebben az összefüggésben a Kárpát-medence egykor vízjárta vidékeinek tájhasznosítása, a Kis- és Nagy-Sárrét, a Duna két oldalán húzódó Sárköz, az Ecsedi-láp, a Rétköz, a Bodrogköz népének tájhasználata, illetve létformája az értelmezésben a különféle tevékenységek változó szerkezetű komplementereként jelenik meg (Frisnyák 1990).

A folyószabályozás és vízrendezés egy új korszakot – második honfoglalást – eredményezett a térségben. Teljesen át kellett formálni a mezőgazdálkodást, más úton-módon kellett az erőforrásokat megteremteni, új megélhetési stratégiákra volt szükség a 19. század második felétől kezdődően. Viga felosztásában tehát beszélhetünk egy pre és egy poszt korszakról, a vízrendezés előtti és utáni korszakokról, melyek relevánsak a helyi gazdasági viszonyok értelmezésében. A vízszabályozás meghatározó volt a helyi kultúrák szempontjából is. Bár Viga Gyula számos említést tesz a Bodrogköz vízszabályozásának a térségre vonatkozó – akár legelőkre, akár erdőkre – változásairól, én mégis inkább az emberi közösség szempontjait vizsgálom és foglalom össze Viga művéből.

Számos társadalomkutató – antropológus, néprajzos, szociológus – egyetért abban, hogy a Kárpát-medencében a térség átalakítása a vízrendezések által, nagy hatással volt a kultúrákra, közösségekre, azok asszimilációs folyamatira. Asszimilációs folyamatok kialakulhatnak a környezet változásának hatására is, ez humánökológiai aspektusból gyakori tárgya a megfigyelésnek. Amikor egy adott népcsoport – jelen esetben a cigányok – asszimilálódnak egy másik népcsoportba/hoz, az asszimiláns nem csak szellemi, de fizikai viszonyba is kerül környezetével. Humánökológiai szempontból itt a környezet nem csak a társadalmi környezetre értendő, hanem az adott természeti környezetre is, melyből majd erőforrásait tudja kiaknázni az adott asszimiláns közösség. Tehát meghatározóak a környezeti feltételek és az azokkal való kölcsönhatás, az azokhoz való alkalmazkodás a másik népcsoport mellett. Itt az asszimilációs folyamatok mellett manapság szembetűnő szegregációs folyamatok zajlanak Karcsán akár a munkaerőpiac, akár a lokális identitás terén. Kijelenthető, hogy az a megállapítás, miszerint *„aki asszimilál, az egyúttal konfliktusokat is életrehív vele, kudarcokat is vállal”* (A. Gergely 1990), a karcsai magyar-roma közösség viszonyában részben igaz. Karcsa az egyik legfontosabb kutatott terület volt Pácin mellett Viga Gyula munkáiban. Mint az az asszimiláció latin eredetű fogalmát tekintve ismeretes: az asszimilálódásban az utánzásnak nagy szerepe van. Az utánzás az asszimiláció formái, vagy a közvetlenül átvehető külsődleges feltételek elsajátításának eszköze. Azonban az asszimilációt társadalomtudományi szemszögből nem tekinthetjük csupán hasonulásnak, vagy a másik etnikum, népcsoport másolásának, utánzásának, hiszen ahol asszimilációs folyamatról beszélünk, ott valamiféle befogadás is létrejön, tehát az egyik nép befogadó szándékú a másik közösséggel szemben. Lehet ez akár egy olyan lokális közösségben is, mint például Karcsa, ahol a magyar etnikum befogadó volt már a kezdeti időkben is. Hegel és az asszimilációkutatók nagy része megerősíti azt az elképzelést, miszerint az asszimiláció nem csak egy szellemi téren megvalósuló folyamat, a fizikai hasonulásnak is nagy szerepe van. (Biczó 2004). A Bodroghözben az asszimilációt a vízrendezések – köztük az Alföld vízmentesítése – erősítették fel társadalmilag. A korábban meglehetősen differenciált népesség integrációja felerősödött. Korábban nemcsak a népesség, hanem az üzlettípusok, a különböző üzleti formációk is meglehetősen eltértek egymástól a térségben. A települések hierarchiája mind a vízrendezés előtt, mind azt követően az egyes falvak, illetve falucsoportok eltérő létfeltételeit és létstratégiáit tükrözte, számos hatással műveltségi állapotuk alakulására is. (Kósa 1990).

A környezet változásai tehát megváltoztatták a térség társadalmi arculatát is, az egységesítés irányába mutatott a tendencia. Részben minden parasztgazda megkapta azt a parancsot földesurától, hogy kicsiben, saját földjén, de járuljon hozzá a talaj- és vízrendezés folyamatához. Ez persze erőteljesen megváltoztatta a paraszti területek nagyságát és differenciáltságát is. A 19. században már sokkal kisebb, ugyanakkor egységesebb földbirtokokról, de mégis rugalmas földbirtokrendszerrel

beszélhetünk a Bodrogekben. A táj hasznosításával lehet összefüggésben az is, hogy az úrbérrendezés során voltak még olyan települések is, ahol a jobbágytelekhez nem voltak kiosztva a szántóföldek, azok kiterjedését a földesúr – vélhetően a határ évi állapota szerint – évente határozta meg. Például Szerdahely: „Telek után való kirendelt állandó fölgyek nincs, hanem esztendőnkint, midőn ugarnak ideje jön, az földesúr osztani szokta”.

A geográfiai kutatások megerősítik, hogy a 19. század végére a Bodrogek két tájegységre oszlott: ártér és ármentes homokszigetek. Az itt élő lakosság e két morfológiai szinthez próbált igazodni, alkalmazkodni, gazdaságát ezekhez igazítani. A táj két funkciót töltött be: lakó és gazdasági funkciót. A lakófunkció az ármentes mikro térszintekre, az ún. ősi települési szintekre korlátozódott, míg a gazdasági tevékenység az egész tájra kiterjedt. Az árvízrendezések egy másik fontos eredménye – az asszimilációval együtt –, hogy elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedés- és birtoklástörténet sajátosságai miatt a tájatalakítás és a lassú paraszti polgárosulás közötti párhuzam a Bodrogek műveltségének alakulásában kitapintható (Boros 1997). Boros egyébként sokat segített Viga Gyula munkájában és sok olyan aspektusra hívta fel a figyelmet – köztük több szempont a vízrendezéshez köthető –, melyek meghatározták e munkát. A táj népessége a duplájára nőtt a tájatalakítások után – 20 ezer főről több mint 40 ezer főre. Viga tanulmánya külön bemutatja egy önálló fejezetben, hogy két szomszédos település, Karcsa és Pácin hagyományában miként hagyott nyomot a paraszti gazdálkodás eltérő feltételrendszere. Idővel, a 19. század folyamán minden bodrogekzi településre jellemző munkastruktúra és mentalitás alakult ki. Valamelyiket az állattartás, míg egy másikat a belterjes és/vagy külterjes állattenyésztés jellemzett egyedi formájában. A társadalom integrálódási, asszimilációs folyamatai ellenére ketté is szakadtak idővel. Az egyik csoport a leszakadó, szegény parasztok csoportja lett, akik a tájrendezést követően nem kaptak vissza földbirtokokat. Ennek hiányában rákényszerültek feladni korábbi életüket és sok esetben elvándoroltak. A Bodrogek első nagy migrációs hulláma tulajdonképpen erre a helyzetre adott válaszként értelmezhető. A bodrogekzi kivándorlási hullám egy külön tanulmányt érdemel – saját kutatásom egyik fő fejezete ez.

A tájrendezés a modernizáció és a polgárosodás elősegítését jelentette a Bodrogekben, ugyanakkor nem sokáig tarthatott az 1920-as évek területi felosztásai miatt – Magyarország területeit elcsatolták. A táj hamarabb változik át (két generáció alatt), míg a társadalmi átalakulásnak, jelesül a polgáriasodásnak ennél sokkal több idő kell. Megmarad a vásárok és piacok közelségének előnye és hátránya, még akkor is, ha a töltésekkel kialakított új úthálózat csökkenti a korábbi elzártságot. Az igazi változást és esélyt azonban a vasút, a vasútállomások közelsége jelenti: ebben a térségben is vonatkerekeken jár a polgárosodás (Majdán 2002). A vasút nagy változásokat eredményezett a társadalomban, akár csak a határátívelésekre gondolunk, akár a könnyebb áruszállításra. Viga külön

fejezetben ír a térség előnyös gyümölcs- és ezen belül is a szőlőtermesztésének relevanciájáról. Az egész ország tekintetében kiterjedt gyümölcsstermesztés folyt a Bodroghözben, mely a környékbeli, határontúli vidékek gazdaságát és kereskedelmét is elősegítette, fejlesztette. Ugyanakkor a helyi társadalom szempontjából még fontosabb a zsákmányoló életmódról említést tenni. A pákász alakja önmagában, vagy például a nagy mennyiségben összegyűjtött vízimadár tojások kérdése a néprajzban ma is diszkusszió tárgya, s igazolni látszik, hogy a „régvi vízi világ” máig sok, nehezen igazolható, olykor romantikus képet őriz a vízrendezést megelőző időszak lápi életmódjáról (Viga – Viszóczy 1997). Emellett számos néprajzi vonatkozású gyűjtögetési forma létezett a területen: bodroghözi halászat (mesterséges tavakkal), vagy a méhészet virágkora is ide tartozik.

Viga több fejezetben kitér a gyümölcsstermesztés, a kőfejtés – köztük a riolit mint meghatározó kőfajta –, a halászat és egyéb mesterségek fontosságára, de érdemes említést tenni még a népesség, a lokális közösség szempontjairól, s hogy milyen hatást gyakorolt a tájváltozás az emberre. Ilyés Zoltán számtalanszor tartott előadást e témáról, az ökológiai antropológiai diskurzusaiban mindig hangsúlyos volt a táj és az ember szimbiózisa – a táj és az ember kölcsönös és körkörös mozgásban, folyamatban létét rajzolta fel. Az ember mesterségesen átalakítja földterületeit és vizeit, a természet erőforrásokkal látja el az embert, ugyanakkor a természet nagyobb szeletét birtokló egyedek ellehetetlenítik a kisembert, aki talán a korábbi táj legmeghatározóbb használója volt, ezáltal különböző társadalmi folyamatok képződnek, például migrációs folyamatok.

Összegzésként elmondható, hogy Viga Gyula a bodroghözi tájrendezést megelőző, illetve az azt követő korszakokról átfogó képet adott akár a mesterségeket, akár a földrajzi szempontokat tekintve. Néprajzi szempontból a legszembeűnőbb változások a közösséget érték, a korábban differenciált közösség integrálódási folyamatok részévé, egységes társadalommá vált. Azonban a földbirtoklás miatt két nagy tábor alakult ki, a kisparaszti rétegek alig, vagy semmilyen földbirtokot nem kaptak, elszegényedtek, vándorlásra kényszerültek. A változások újfajta normatívákat alakítottak ki. Ahogy azt Viga is írja: más habitusú, más mentalitású emberek váltak a közösség mibenlétét kifejezőkké. Ezeknek a kevésbé a korábbi generációktól öröklött, jobbára a 20. századi változások által formált közösségi normái alakították ki az egyes települések vélekedését a másokról, az ott élőkről. Ma már szembeűnőek az ellentétek falvak és közösségek között. Pácint és Karcsa között hatalmas ellentétek húzódnak, meglehet, szintén földrendezési okok állnak a háttérben: ki kevesebbet, ki többet kapott, ez kihatott a későbbi generációkra is. Szembeűnő, hogy jobbára a páciniak szólták le a karcsaiakat. A róluk alkotott kép előterében olyan tulajdonságok, vonások állnak, amelyek korábban a paraszti közösségek általánosan becsült normái közé tartoztak: sok munka és a munkabírás, a paraszti földterület szívós gyarapítása, az előző generációk örökségéhez való ragaszkodás, a hagyományok és a szülőfalu

megőrzése. A páciniak számára mindez más szerepet kap, párhuzamosan a gazdasági-társadalmi feltételeik változásával, a falu arculatának és tradicionális műveltségének lassú átalakulásával. Nem mondható azonban, hogy a páciniak egészében elveszítették volna korábbi paraszti mentalitásukat, de sokkal nyitottabbá váltak, s az egyéni lehetőségek és törekvések összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak, mint Karcsán. Ez azt jelenti, hogy a modernizálódás, vagy modern értékrend a páciniaknál előrébb való, míg a karcsaiak hagyományőrzőbbek, a kemény munkát is fontosabbnak tartják. A kemény munka az archaikus paraszti értékrend fontos eleme, akár csak a föld, a földbirtok. Meglehet, ezen értékrendbeli archaikusságok leginkább a karcsaiakra jellemzőek, de sajnálatos tény, hogy mindezen ellentéteket az új, fiatal generációk már nem előnyként, hanem hátrányként élik meg a másik közösséggel való összehasonlításuk során.

Irodalom

- Gergely András 1995 *Kisebbségi tér és lokális identitás /I./* MTA PTI, Budapest, <https://mek.oszk.hu/10600/10662/>
- Biczó Gábor 2004 *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*, Budapest, Osiris
- Biczó Gábor – Kotics József 2013 *„Megvagyunk mi egymás mellett”*. Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. Miskolc, ME KVAI és Csokonai Kiadó, Debrecen
- Foucault, Michel 2001 *A tudás archeológiája*. Ford., jegyz. Perczel István. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Frisnyák Sándor 1990 *Adalékok a Bodrogtörz történeti földrajzához (18–19. század)*. Separatum, Nyíregyháza
- Ilyés Zoltán 2003 *A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben*. Kolozsvár – Miskolci Egyetem, <http://byzantinohungarica.com/index.php/ilyes-zoltan-a-szakralis-taj-torteneti-szervezodesegyimesben> ; http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/index.html
- Kósa László 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Debrecen
- Majdán János 2002 A vasút polgárosító hatása. Tóth G. Péter szerk. *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, 303–324.
- Viga Gyula – Vízóczy Ilona 1997 *Adalékok a Felső-Bodrogtörz vizeinek hasznosításához*. Széphalom 9:167–174. Sátoraljaújhely